

## ՊԱՏՄԱԿԱՆ

## ՀԱՅ ԱԶԳԻ

## ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԵՍ ԿԱՐՆՈՅ

## ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

ԳԵՐԾ՝ ՎԱՆԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏ

Անսովոր, պարագայից մէջ ստիպուած էին մեր Միաբանութեան այն Հայրերն, որոնք ի Կարին կը գտնուէին, 1915 տարւոյ Նոյեմբերի կիսուն, շաբաթներով տեւող ուղեւորութիւն մը սկսիլ՝ հասնելու համար Տաւրոսի ստորոտը շոգեկառքի գծին. որպէս զի Կ. Պոլիս դառնալ կարենան: Ուղեւորութիւնը կատարուած է այնպիսի ատեն, երբ թուրք բարբարոսութիւնը լիովին հայաթափուր բրած էր այն երկիրները, ուսկից մեր Հաքք պիտի անցնէին, եւ այն՝ հայ ազգի բնաջնջման իւր դժուարին ծրագիրը գործադրելու համար:

Ուղեգրութիւնը, զոր պիտի հրատարակենք, կը պատկերացնէ ըստ այսմ մեր հայրենեաց ընդարձակ մասերու այն վիճակը, որ հէտէ-հէտէ երբեք հանուր տարագրութեան, երբ այն տեղերն այլ եւս հայ չէն միակ չէր թողուած առանց տքսորման, ամբողջ հայ ժողովուրդն իւր երդերէն բռնի վտարուած, եւ իբր թէ հարաւակողմբը (անապատի եզերները) տեղափոխելու համար՝ կարաւան կարաւան քշուած, նոյն իսկ ճանապարհին կենթարկուէր կտորածի, գերութեանց, ամէն կարգի բռնութեանց, ու սովու: Անշուշտ մեր ընթերցողք հետաքրքրութեամբ պիտի կարդան մեր Հաքք կատարած այն ուղւոյն Օրագրութիւնը, զոր մեր Հայրերէն մին (Հ. Յակոբ Վ. Բաւալ) գրեթէ գաղտնագողի կրցած էր նշանակել առօրին, որչափ դժուարին պարագաները կը ներէին, որոնք անկարելի ալ կ'ընէին աւելի բաղձակողմանի Ուղեգրութիւն մը գրելու: Բայց այն հանգամանաց մէջ, երբ Ուղեւորութիւնը կատարուած էր եւ երկրին այն դրից մէջ, երբ այս Օրագրութիւնները կը նշանակուէին այն չափով եւ այն պարունակութեամբ, շատ քիչ բան կարելի էր տեսնել Նախնայ կարեւորագոյն իրողութիւններէն, որոնք պատճառ էին այն աշխարհաց այնպիսի հայաթափուր ամայութեան, ինչպէս մեր Հայրերը գտան: Արդ անհրաժեշտ է այս նախընթացը տեսնել գոնէ համառօտիւ, եւ այն՝ նոյն իսկ լիովին անկողմնակալ ազդիւրներէ, ինչպիսիք են թուրքերու դաշնակից եւ ամէն կերպով անոնց օժանդակող Գերմանիոյ դիւանաթղթերը:

Մենք պիտի գծենք ընդհանրապէս իրեն, ինչպէս գերմանական փաստաթղթերը կը ներկայացնեն, առանց նկատի ունենալու՝ բայց միայն տեղ տեղ՝ ուրիշ օտար եւ ազգային ազդիւրները: Եւ նախ պիտի գծենք տարագրութեան ընդհանուր ընթացքը՝ տարագրութեան սկսելէն մինչեւ կովկասի իրերու ալ կերպով մ'աւարտումն, եւ այս բաժնին մէջ աչքի առջեւն ունինք գլխաւորաբար

նաեւ Գերմանիոյ դիւանաթղթութեան բռնած ընթացքը, ցորչափ կրնայ տեսնուիլ այս հրատարակուած վաւերագրերու մէջ: Երկրորդ՝ պիտի տեսնենք տարագրութեան նախ ենթարկուած երկու նահանգներու՝ Կիլիկիոյ եւ Կարնոյ՝ աքսորանաց եւ հալածանաց առած ընթացքն ու տուած արդիւնքը: Կարնոյ նահանգին եւ քաղաքին վերաբերեալ փաստաթղթերը աւելի մանրամասնած ենք, ինչպէս նաեւ բնաջնջման կարեւոր շրջանը: Եւ վերջապէս պէտք էր բացատրել թէ ինչ հանգամանաց մէջ մեր Հաքք ամիսներ ստիպուած էին մնալ ի Կարին եւ յետոյ կրնային անվտանգ կատարել այն երկարաձիգ ուղեւորութիւնը, եւ թէ ինչպիսի պայմանաց մէջ կրնար Ուղեգրութեան Յարգ. Հեղինակը ծանօթագրութիւնները յօրինել, եւ դարձեալ ազատել այլեւայլ երկաթիւրութիւններ, որոնք գոնէ այն հայաշատ կենդրոնին յիշատակները կորստենէ պիտի պահեն: Պատմական մասին կը յաջորդէ այնուհետեւ Ուղեգրութիւնը:

Ա.

§ 1. Հին ու նոր: — Հայ ազգին պատմութիւնը ծայրէ ծայր լի է սեւ ու կարմիր էջերով, մանաւանդ այն օրէն ի վեր, երբ առաջին սելջուկը, առաջին մոնղոլ-թաթարը, առաջին օսմանցին, միով բանիւ առաջին թուրքը՝ ինչ յարանունութիւն ալ անի կրէ այն պատմութեան ընթացքին մէջ, ոտք կոխած է հայ հողը վրայ: Բայց նոյն իսկ այսպիսի ամենազգի հալածանք լի պատմութեան մէջ անհաշիւ է այն Եղեռն, զոր նոր թուրքիա գործեց, օգտուելով համաշխարհիկ այս պատերազմին իրեն ընծայած նպաստաւոր առթիւն, հովանաւորուած դաշնակցութեամբ միմ ազգի մը, որ արդի քաղաքակրթութեան ռազմաբանական շարժումներու արդիւնքով զարգացող թուրքիայից առաջնակարգ դասէն կը համարուի: Գժեխտաբար ի չարն գործածուած այսպիսի քաղաքակրթութիւն մը միայն կրնար ի վիճակի բնել յղանալու նաեւ հրէշային յօրինուածական ծրագիր մը, եւ նոյնը գործադրել այնպիսի ճշգրտութեամբ: Ո՛չ միայն Տուրքիի մը, Չարմաղանի մը եւ կամ որ եւ է մէկու մը, որոնց սեւ անունն արձանագրած է պատմութիւնը, այլ նոյն իսկ արիւնխախտնութեան տիպարի մը՝ Լէնկիթմուրի իսկ վայրագութիւնն այսպիսի յատուկ ծրագիր մը չէ ունեցած: Մեր պատմագրութիւնն եւ ձեռագրական եւ այլ կարգի յիշատակարանք, ցորչափ ճորդարած են այն դաւաճուր աւերածէն, զոր տեսանք մեր օրերուն ալ, ստիպուած են առանց ընդհատութեան տարւել

1 Նոյն իսկ թրքամուլ վանդէնհայմ գերմ. Դեպարտմը կը ստիպուի յետոյ գրել Թալաւաթի այն «անկերպագրութիւն» բրած խոստովանութիւնը թէ Բարձրագոյն «Գաւառ համալսարանի պատերազմն օգտուելու ուղիք էր՝ հինգից մօտեւոր էր Երբեք Բալթիկ (Դեպարտմը գրեթէ նուազ)՝ առանց արտասահմանի դիւանաթղթութիւն խոփանալու» (17 Յունիս 1915, Լեպսիտսի հաւաքման թ. 81): Վանդէնհայմ մը գերմ. դիւանաթղթութիւն չէր որ պիտի կարենար խախտել: — Լեպսիտսի Հաւաքումը տես քիչ մ'ետքը:



տարի՝ ողբալ մեր հայրենեաց ապականումն ու քանդումը, նկարագրել այն ամէն հրոսակաց քանդման ու այրացաւերութեան բնածին բարքը, աւարառութեանց, կողոպտմանց ու կեղեքմանց անյագ տենջը, բռնաբարութեանց ու գերեզմարութեանց անգուռալ մոլուցքը, անխնայ կոտորածի եւ արեան արիւնխանձ բնագդը, միով բանիւ գծել նկարագիր մը՝ որ հասարակաց է այն ամէն հետդճեակ հեղեղանման արշաւող վաշկատուն թուրք ցեղերուն, որոնք յետոյ խտացան ու կազմեցին օսմանեան պետութիւնը: Ամբողջ հին քաղաքակրթութիւններ անհետ եղան, քանդուեցան ու ամայացան ծաղկեալ քաղաքներ ու գաւառներ: Բայց եւ այնպէս աղգի մը յօրինուածօրէն ամբողջական բնաջնջման նպատակ ու սառնասիրտ ծրագիր մը չէ արձանագրած պատմութիւնն այն հրոսական արշաւանաց եւ ոչ միայն համար: Անշուշտ մեր պատմութեան անծանօթ չէ մեծ չափով ալ տարագրութիւնը: Սակայն ասոր մեծագոյն օրինակն իսկ՝ Այրարատեան աշխարհի մարգարթափուր ըլլալը Շահաբասի օրով, իւր ամէն արհաւիրքն ալ՝ կրնանք ըսել թէ ստուեր մըն է նոր Եղեռան հետ համեմատուած: Ընդարձակ աշխարհամասի մը հոյ բնակչութիւնը հանուեցաւ իւր երգերէն, տանելու համար հեռաւոր երկիր մը: Բայց թողունք այն կէտն որ ներկայ տարագրութեան ընդարձակութիւնն ամենեւին չունէր, հոն գտնէ չկար ծրագրեալ կոտորած, ոչ ալ ջնջում ազգի մը, որ կը փոխադրուէր ընդհակառակն ուրիշ աշխարհ մը շէնքընելու նպատակաւ: Քաղաքական նպատակ կար հոն ալ, նաեւ ռազմագիտական՝ անընդհատ արշաւող օսմ. բանակները կասեցընելու ամայի երկրամասով մը, բայց կրօնական եւ օտարատեաց մոլեռանդութիւն գտնէ տիրող գեր չունէր պարսկական կառավարութեան ծրագրին մէջ, թէ եւ մուտք կը գտնէր գործադրիչ երկրորդական վարչաց քով:

Նորագոյն Ոճրիս համեմատական մը գտնելու համար միայն օսմանեան պատմութիւնը կրնանք թղթատել, այն պատմութիւնը՝ որ ծայրէ ծայր կոտորած ու արիւն է՝ նոյն իսկ ներքնոց հանգէպ, բայց մանաւանդ այն ազգաց ու աշխարհաց համար, որոնք գոթախտութիւն ունեցան այն պետութեան լուծին եւ թաքիւնելու: Ոչ թէ հայը, այլ նոյն ինքն գերմանացին ստեղծած է այն առածը թէ՝ Ուր թուրքն ոտք կը կոխէ, հոն խոտ իսկ չի բուսնիր: Բայց նոյն իսկ այս համակ կոտորածի, բռնի եւ զանգուածային մահմետականացման, աւերման, կողոպուտի ու գերեզմարութեան, հոյ եւ օրոյ պատմութեան մէջ գոռարին է գտնել էջ մը, որ լիովին համապատասխանէ այս մեծագոյն Ոճրին: Քանի մը ժամու պարապոյ միջոց միայն շնորհելով՝ հանել ժողովուրդ մ'իւր գարաւոր բնակավայրէն, նաեւ աննշան խղիկ մ'իսկ չմոռնալով, ծեր ալեւորէն մինչեւ ծննդականն ու ստեղծացը մղել տանիլ հօտի մը պէս շաբաթներով ու նաեւ ամիսներով, առանց ամենադոյզն հոգացողութեան. քայքայել ամէն ընտանեկան կապ, այրերը բաժնելով ու կոտորելով՝ նաեւ զանոնք օրոնք իրենց հայրենեաց պարտքը կը կատարէին իբրեւ զինուոր

նոյն այն թուրք բանակին. բիւրաւոր եւ բիւրաւոր կանայք, աղջիկներ ու մանկուհիք, ցորձափ չէին կոտորուած ու սովամահ եղած, յափշտակել, բռնի իւլամացընել կամ բաժնել թուրք տները՝ իբր թէ իրենց վատասեբալ սերունդը կենդանացընելու համար. ուրիշ բիւրաւորներ գետավէժ ընել, առապատի խորքերը մղել առանց դադար մ'իսկ տալու եւ առանց գրգռեալ մ'իսկ թողուլ յաճախ. ոչ միայն ինամբ չընծայել տարիներով, այլ խտիւ արգիլել ալ որ գլխած ձեռք մը կարկառէ պատառ մը հաց եւ պուտ մը ջուր այն անօթի ու անսուղ եւ անպատասպար ու մերկ՝ համայնաջինջ կոտորածներէ մնացորդներու, զանոնք ալ բռնամահ ընելու համար. — այս ամէնը՝ այսպիսի ահաւոր ընդարձակութեամբ եւ այսպիսի կատաղի խտութեամբ հազիւ թէ համեմատական ունենայ նոյն իսկ օսմանեան կոչուած արիւնալից պատմութեան մէջ: Աքսորելոց տունն ու կոյքն աւարել հիմնովին. ուր նոր իսլամ գաղթական բերել տակաւին կարելի չէր՝ քար քարի վրայ չթողուլ. քանդել եկեղեցիներն ու ամէն հաստատութիւնը, նաեւ դարաւոր պատմական շինուածքները, որոնք ամէն շինութիւն ու քար՝ հայ արձանագրութիւնքն իսկ ջնջելու համար, նոյն իսկ պարզ գերեզմանաքարեր չթողուլ իրենց տեղն անխախտ. հայութեան որեւէ հետք ջնջելու համար, չխօսելով գրաւոր եւ այլ յիշատակարանաց փճացման մասին. — այս ամէնն ալ թէ եւ անծանօթ չեն օսմ. պատմութեան, բայց նոր են իրենց միահամուռ ամբողջութեամբ եւ աւելի եւս իրենց նպատակաւ: Թուրքիա իւր ամենագորեղ ժամանակամիջոցին, իւր ամենամեծ միլեռանդութեան շրջանին ալ՝ չէ արտայտած այսպիսի ազգայնամուլ քաղաքականութիւն մը, Թուրքիա միայն մահմետական թուրքերու վերապահելու, ջնջելով ամէն օտար տարր եւ ջնջելու աշխատելով նաեւ վերջնոյն անցելոյն ամէն հետք<sup>1</sup>: Ասի նորագոյն գաղափար մըն է՝ նախնաբար ծնած ուրիշ միջավայր մը, ինչպէս նաեւ ուրիշ ծնունդ ունի այն համատարանականութեան եւ համաթրքութեան գաղափարը, զոր թուրքերն ունեցած չեն նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ իրենց ձիոց սմբակները կը կոխէին Դանուբի ափերէն մինչեւ գրեթէ Ասպից եկեղեցիները: Օտար գաղափարներս գործադրելու ձեռնարկել կրնար ոճրագործ մահմալ մը, երբ գոթախտաբար թուրքին կողին կից կանգնած էր Քրուի մ'իւր թնդանօթներով, երբ անոր բանակին մարդիչ ու առաջնորդ էին գերմանացի սպա-

1 Հայոց բնաջնջումը թուրք ծրագրին էական մասն էր. բայց այս ծրագրին աւելի ընդարձակ էր: «Անօթի գայլերն անհամբեր կը սպասէին Յուդաց ալ վրայ յարձակելու. — ասի գերմ. Գեսպանի մը խօսքն է՝ հմմտ. Ապսիլուս, Թ. 282՝ (Թուականաւ 30 Յունիս 1916) եւ մասամբ իրագործեցին: Անոնք՝ ինչպէս կոտորած էին նոյն իսկ իրենց «Հայ եւ ասորի գնդերը, նոյնպէս «Հայ, ասորի եւ պարսիկ ժողովուրդն ի Պարսկաստան, Նեստորականքն «ի Բուրգաստան» եւ առանց խնայութեան ցեղի ու կրօնի ամբողջ քրիստոնէութիւնը Տիգրանակերտի նահանգի եւն (անդ. Թ. 78, 80 եւն). եւ վերջապէս սկսած էր «Հաշուապարգաւորութիւնը» նաեւ Արարներու գէմ (հմմտ. անդ. Թ. 309 եւն):



ները, երբ հզոր Գերմանիա մըն էր գաշակից ու օժանդակից, եւ երբ այն ազգին զօրամասեր կը խտացընէին Թուրքիոյ շարքերը ամէն ճակատներու վրայ: Առանց այս լեզուաւ, կրօնիւք եւ քաղաքա- կրթութեամբ անմիասնական ազգերու ղինակցու- թեան ու գաշակցութեան, առանց անոր ըն- ձեռած նիւթական ու բարոյական աջակցու- թեան, եւ առանց իւր թիկունքը հզօրագոյն ազգի մ'օժանդակութեամբ ապահովելու կամ ապահով կարծելու, այնպիսի ահաւոր Եղեռն մը պիտի չձեռ- նարկէր գործելու Թուրք վարչութիւնը: Եւ գաշ- նակցի աջակցութեան պատկը կազմեց դժբախտա- բար Բրէստ-Լիթովսկի գաշնադրութիւնը, որով — կարծես քիչ էր ամբողջ Թուրքական Հայաստանի աւերումն ու իբր մէկ միլիոն ժողովրդեան ոչնչա- ցումը, — Թուրքիոյ հաճոյից ներքեւ կը դրուէր Կարս ու շրջակայքն. եւ որով Թուրք բանակը նոր առաջարէզ կը գտնէր իւր շահատակութեանց եւ կը հասնէր ի վերջոյ մինչեւ Բագու, Ճամբան ու մանաւանդ հոն գործելով իւր ծանօթ նախճիր- ները: Գոնէ այս վերջին կէտին փոխարինութիւն մըն էր, երբ գերմ. քաղաքական եւ ղինուորական վարչութիւնը, իւր իսկ յարուցած հեղեղին թումը մը դնելու համար, կրցաւ արգելք հանդիսանալ Թուրք մանկուրն նաեւ ի Տփղիս, ուր մի եւ նոյն կոտորածը կը սպառնար. — ի հարկէ գլխաւո- րապէս Արաստանի պաշտպանութեան համար, բայց որմէ պիտի օգտուէր այն տեղւոյ հայութիւնն ալ, — եւ ի վերջոյ սատարեց՝ գոնէ ափ մը հող թողլու Հայ Հանրապետութեան, թէեւ այս վերջինն այնպէս ինչպէս կ'երազէին այն ժամանակ Թուրքերը, եթէ այնպէս գոյութիւն ունենար, խրտուիլակ մը միայն բլալու սահմանուած էր, ընդհանուր համաթուրք ծովուն մէջ փոքրիկ կղզեակ մը՝ ամէն կողմէ եւ միշտ Թուրք-Թաթար սպառնալեաց ներքեւ<sup>1</sup>:

Ձ. Գերմ. վաւերագրեր եւ Հայոց ինչոյրը: — Այս կէտերը, զորոնք հարեւանցի յիշեցինք, իրա- կանութիւններ են, ոչ երեւակայութիւն կամ նաեւ չափազանցութիւն: Անթիւ են այս իրաց մասին ցայժմ իսկ լոյս տեսած գրութիւնները, քիչ շատ ամէն լեզուաւ. եւ ասի բնական էր՝ պատմութեան մէջ չտեսնուած այսպիսի ընդհանուր Աղէտի մը համար: Կարելի չէ նոյն իսկ հարեւանցի ցուցակագրել միայն իսկ կարեւորագոյն յօդուած- ները, որ յընթաց տարիներու լոյս տեսած են՝ ինչպէս ազգային, այնպէս եւ աւելի՝ օտար ամա- թերթերու եւ օրաթերթերու մէջ: Մեծ թիւ կը կազմեն արդէն ուրոյն հրատարակութիւնը՝ նոյն- պէս ամէն լեզուաւ, փոքր տետրակներէ մինչեւ ստուարագոյն հատորներ, պարզ նկարագրութիւն- ներէ մինչեւ լքազոյն ուսումնասիրութիւնքն ու պաշտօնական փաստաթղթերու հրատարակու- թիւնները, չհաշուելով ալ յատկապէս նպաստի գործին նուիրուած պարբերականները, թուոյցիկ- ները եւն: Այսօր իսկ տակաւին կարելի չէ կշռել Աղէտին ամբողջ ահաւորութիւնն ամէն մասամբը:

<sup>1</sup> Հմմտ. ի միջի այլոց Լոստով զօրավարի տեղեկա- գիրը՝ անդ. Թ. 395, եւ ուրիշներ:

Նոյն իսկ այլեւայլ նահանգաց զոհերու ճիշդ թիւը վերջնականապէս որոշ չէ, ինչպէս նաեւ զոհերու համեմատականն այլեւայլ նահանգաց ու դաւա- ռաց, չհաշուելով իւրաքանչիւր քաղաքի, գիւղի ու շինի ունեցած ճիշդ բաժինն ընդհանուր աղէ- տին մէջ: Հատ բան — բայց նաեւ ոչ ամէն ինչ — լուսաբանելու կու գայ այժմ ստուար հատոր մը, զոր Լէպսիուս հրատարակած է՝ «Գերմանիա եւ Հայաստան 1914—1918. Հաւաքումն դիւանա- գիտական փաստաթղթերու», «Ներածութեամբ եւ Յաւելուածներով<sup>1</sup>: Լէպսիուս, անխոնջ եւ անձնա- նուէր վաստակաւոր մը հայ գատին, ծանօթ է բազմաթիւ երկերով. իւր առաջին «Տեղեկա- գիրն»<sup>2</sup> արդէն յուզում յառաջ բերած էր նաեւ Գերմանիոյ մէջ, մինչեւ որ գրաքննութիւնն ար- գիլեց անոր տարածումը. իսկ այս տեղ հաւաքած է Բերլինի դիւանէն մեծ թուով վաւերագրեր (թիւք 1—444). բայց ընտրանքը առնուած, թէեւ այնպէս որ նիւթերու ամբողջութիւնը չխանդարի: Գործոյն նպատակներէն մին է որչափ կարելի է լուսաւորել գերմ. վարչութեանց ընթացքն հան- դէպ ոճրագործ գաշնակցին<sup>3</sup>:

Արդ պէտք չկայ չեշտելու այս թղթերու կարեւորութիւնը: Որովհետեւ ասոնք պայծառ կը պատկերացընեն այն Աղէտին ահաւորութիւնը: Գերմ. փաստաթղթերը կը նախընտրենք այն կող- մանէ ալ որ ասոնք գրուած են այնպիսի անձերէ, որոնք Թուրքաց բարեկամ են եւ իբր այսպիսի ալ կը գրեն, եւ պաշտօնեայ են պետութեան մը, որ իբր ղինակցի ու գաշնակցի՝ ամէն օժանդակութիւն ու հովանաւորութիւն ցուցուց Թուրքիոյ, մինչեւ որ առաւարտահանէ իբր ուղղակի մեղսակից համա- րուելու չափ: Այսպիսի գրութիւնք ուրեմն որեւէ կամաւոր չափազանցութեան կասկածէ ալ հեռու են. բայց եւ այնպէս սառնարացուցիչ պատմութիւն մը կը հիւսեն ծայրէ ծայր: Բաց աստի այս գերմ. փաստաթղթերն ու տեղեկագրերը մեր ընթեր- ցողաց շատերուն շատ ծանօթ բլալու չեն, մինչ- գեւ օրինակի համար անգղիերէն նոյն կարգի հրա- տարակութիւնք հանրածանօթ են արդէն շատոնց: Միւս կողմանէ բնական է որ ասոնք միակողմանիու- թիւն մ'ունենան այն մասին, թէ ինչ դեր կը խաղայ այս կամ այն անձը՝ գաշնակցի Թուրքիոյ այն ոճրին մէջ, օրինակի համար թէ իրապէս ինչ- պէս մեկնելու ենք Վանդէնհայմ գետաւանին ըն-

<sup>1</sup> Deutschland und Armenien, 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam 1919. 8°, pp. LXXX+541.

<sup>2</sup> J. Lepsius, Bericht über die Lage des arme- nischen Volkes in der Türkei. Potsdam 1916. — արգիւնք ուղեւորութեան ի Կ. Պոլսի 1915ի ամառը՝ Վանդէնհայմ շարագուշակ տեղեկագրէն (Թ. 72) ստիպուած, ջանալով աղբիւր թուրք կառավարութեան վրայ ալ, թէեւ ի դուր — Նորագոյն եւ ընդարձակեալ (միանգամայն ընդառաւու- թիւն թուրքամիլ Բրատերի պարսաւագրին) Lepsius, Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges. Potsdam 1919. 8°, pp. XXIX+309.

<sup>3</sup> Հմմտ. անդ. p. VI, XVIff., XXXVIIff., եւն:



Թացքը՝ ամբողջ ազգի մը մահու եւ կենաց այն ճգնաժամին տառն։ Այս թղթերը, մանաւանդ առնա՞նք՝ որ գերմ. հիւպատոսներու տեղեկագրեր են, պերճախօս վկաններ են թուրք ոճրագործ քաղաքականութեան, ամենամեծ ամբաստանագիրներ անոր դէմ, գոնէ ամենամեծ մասամբ. եւ չնայելով այլեւայլ անճշգրտութեանց եւ նաեւ կանխակալ կարծեաց, կը պատկերացնեն, նաեւ ուր բարեկամական լեզու կը գործածեն, գործուած Ոճիրն իսկական գոյններով, եւ հայ ժողովրդեան քայքայումն եւ ոչնչացումը՝ տարագրութեան առաջին օրերէն մինչեւ բնաջնջման աստիճանի հասնիլը։ Եւ սակայն այս տեղեկագրութիւնքն ալ իրական օգուտ չեն ունենար, ոչ միայն Վանդէնհայմի մ'օրով, որուն տեղեկագրերուն շատերը բոլորովին տարբեր՝ մաս մը զուտ թուրքական գոյն ունին (համա. օրինակ թ. 44, եւն) այլ նաեւ անկէ ետքը։ Ոճրագործ ձեռքը կասեցնող չէ եղած, եւ երբ իրեն արդէն իրենց գազաթնակէտին հասած էին՝ կասեցնել չէին կրնար նաեւ բողոքները, որոնք անջիղ ու պղտորական միայն կրնային ըլլալ, երբ ազգու միջոցներ առնելու չէր համարձակեր գերմ. վարչութիւնը՝ «պատերազմական պատճառներով»։

Այս թղթերը չեն կրնար պարզել իրերու բուն պատճառները, այն պայմաններն ու դաշնադրութիւնները, որոնք բնականապէս կուտան էին Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ՝ զինակալցութիւն կնքելու, պատերազմի մասնակցելու եւ անկէ յուսալէք օգուտներու մասին։ Ծածուկ զիւանագիտութեան այն թղթերը, որոնք բնականապէս չեն հրատարակուած, կրնան միայն մեկնել նաեւ գերմ. զիւանագիտութեան այն թղթը ընթացքը, նաեւ երբ բողոքել կ'ուզէ։

Ուրեմն նաեւ այս վաւերագրերը, ցորչափ հրատարակուած են, չեն պարզեր ամէն բան. բայց գոնէ իրերու ընթացքն առ հասարակ եւ անոր գլխաւոր պատճառները բաւականաչափ կը բացատրեն։ Հայ ազգին բախտը վտանգուած էր արդէն այն ատեն, երբ գերմ. Գեոպոլիտոսներ լիովին կը հակառակէր առաջարկեալ ծրագրին՝ թէ Գերմանիա — որ միակ ի վիճակի էր այն ատեն — Հայոց պաշտպանութիւնն ստանձնէ եւ ասոր նպատելու համար ալ հաստատուն հիւպատոսարաններն ի Վան, Բաղէշ եւն։ Բայց այն ժամանակի գերմ. դեսպանը Վանդէնհայմ այս «ազնուական պաշտօնը» (nobile officium, այսինքն՝ անշահ) կը մերժէր. որովհետեւ Թուրքիա «իւր շէրքին քործոց անիրաւացի եւ անտեղի միջամտելն պիտի զգայ» եւն. եւ ընդհակառակն՝ քանի որ այժմ (թուրք) խառնաբոլորութեան քործոցն այնչեւ անպատասխան է հաշտեցող Հայոց, մեր ալ ի նպաստ Հայոց միջնորդութեան աւելի անխնայ օգնութիւն կը բռնէ» եւն (15 Ապրիլ, թ. 26, տես նաեւ յետոյ § 8)։ Այսպէս՝ Թուրքի կամքէն կախում ունէր ամենայն ինչ։ Եւ երբ ի Կարին արդէն «տարագրութեան ցուցակները կազմուած էին եւ կոտորածի առջեւը հաղիւ կ'առնուէր (համա. նոյն թ. 26, բայց մանաւանդ թ. 31)՝ Պոստելա զօրավարի վկայութիւնը<sup>1</sup>,

եւն), եւ երբ ամէն կողմ Հայոց հետ այլ եւս «հաշտեցողութիւն» վրայ կը խօսէին (համա. Կարնոյ հիւպատոսի վկայութիւնը՝ թ. 51, վերջերք) այդ Գեոպոլիտոս հրահանգ կը խաւերէր հիւպատոսին «խառնաբոլորութեան ինչ ինչ երեւելի, իբր թէ մէկ Հայոց վրայ ուղղուած լինէն իրաւունք մը քործածել եւ իշխանութեանց գործունէութեան միջամտելու» չէն, եւ այս լեռնաշէնը «հաշտեցողութիւն» (28 Ապրիլ, թ. 36)։ Իր պայծառ է. եւ Թուրքերն աղատ ձեռք ունէին Հայոց բախտն որոշելու եւ այն «նէրքն ինքնէն» լուծելու ինչպէս որ ուզէին։ Այս՝ երբ Վանայ դիպաց պատրուակ ալ չկար։ Այս մասին տակաւին կ'անդրադառնանք։

### 3. Ընդհանուր Տարագրութիւն եւ Կոտորած։ —

Տարագրութիւնը կրնար ուրեմն սկսիլ, եւ սկսած է անմիջապէս։ Ազգի մ'այս օրհասականը պիտի չկարենար եւ նաեւ պիտի չուզէր արգելուլ այն Գեոպոլիտոսներ, որ ինչպէս Լէպսիուս կ'ըսէ, այնպէս ենթարկուած էր Թուրք կառավարութեան ազդեցութեան, որ «կը հաւատար» անոր յօրինած ամէն սուտ բարուրանաց, եւ ունէր «միջնորդութիւն» մը, որ «մեծիւն» միջոցներն ալ «բարեբաղի» կ'երեւցնէր<sup>1</sup>։ Ընդհակառակն տեղահանութեան սկսելու լուրն կուտար իբր կառավարութեան «նախադրութեան ընդհանր» միջոցներ՝ հայկական շրջան տարածուելուն դէմ» (6 Մայիս, թ. 43)։ Իբր այն թէ ոչինչ բան մ'ըլլայ։ Գեոպոլիտոսներն տխրագոյն տեղեկագրերէն մին է թ. 44, որ ի Բերլին՝ եթէ կար ալ տեղահանութեան հակառակորդ մը՝ համազելու պիտի նպաստէր։ «Հաշտեցողութիւն» չըլլալէն զանաւոր, վերջին շաբաթներու մէջ այլեւայլ տեղեր ծագած խռովութեանց նշանակութիւնը «ազդեցութեան» կամ յանցանքը Թուրք իշխանութեանց ձեռք առած միջոցներուն վերագրելու, կը բազմանան նշաններ այն մասին թէ այս շրջանը շատ աւելի քործած է քան ցորչափ ցայժմ կը կարծուէր, եւ թէ «որ կը նպաստէ (ի հարկէ՝ թշնամի) քործածութեան» հայ յեղափոխական հոգեւորներն օգնութեան»։ Այս ստույգութիւնն այսպիսի տաղանապալից վայրկեանին ի հարկէ ի Բերլին պէտք եղած ազդեցութիւնը պիտի ընէր։ Բայց շատ աւելին կայ։ Վանայ մասին կը խօսի լիովին թրքական ոգւով. «հայ ժողովուրդը լիա-

նոյ բերդի հրամանատարն էր մինչեւ այս միջոցը, կը վկայէ թէ «Հայոց վարմունքն անբարե էր. կը ժխտէ դիտումն նաւոր ամբաստանութիւնը» «անխելք է, որ հայ զինուորներն իրենց թուրք ընկերներուն վրայ կրակ քրած ըլլան. Հայերը միշտ ճակատէն ետեւ կը քործածուէին»։ Ընդհակառակը կը հաստատէր «Կարնոյ (Թուրք «միտութեան» եւն) Ամբի խռովագրութիւնը. քործութեան ցոյցալը կը պարունակէ 22 Հայու անուն. Վալի թահսին պէյ» կրցածը կ'ընէ խորհրդներն քործութեան արգելելու»։ Իրականին ձեռքարկութեանց եւ տարագրութեանց թուերն աւելի էին։ Արդէն ձեռքարկուած էին 200 հոգի (թ. 43), կը յաջորդէին ուրիշներ. «որոնցմէ 30ը պիտի աքսորուին. անկարելի չէ որ ասոնք ճամբան օպանանան» կը գրէր Կարնոյ հիւպատոսը 9 Մայիս թուականաւ (թ. 45)։

<sup>1</sup> Լէպսիուս, էջ XVI եւ XXI:

<sup>1</sup> Ասի Ապրիլ 26ի թուականաւ։ Զօրավարն՝ որ Կար-



նառ ունէր զէնք ու պայթուցիկ նիւթեր. թուր-  
քական իշխանութեանց տուած տեղեկութեան հա-  
մեմատ մեռելոց մէջ գտնուած են շարքի «ռուսական  
դաշնակցութեան» Փառաքան «Ի նպաստ ռուսական  
շահերու հոն սաստիկ զորդուած էր», եւ «վերջին  
տեղեկութեանց համեմատ (8 Մայիսի) հայ ապ-  
ստամբները բազմիցս յաջողած են վանէն Բոն-  
Ռոնները»։ Ասալ ստույթիւն մըն էր (Հմմտ.  
Լէպորուս, p. LXVIII) բայց շատ ազդեցիկ ի բեր-  
լին ալ համազօգելու թէ ռազմագիտական անհրա-  
ժեշտութիւն էր «արեւելեան» դաւաճաց տարա-  
գրութիւնը։ — Ի կեսարիա ահագին թուով  
նուաճեր կը գտնուէին, նաեւ եկեղեցւոյ տանիքին  
մէջ, եւ թուրքիոյ «Ներքին գործոց նախարարը  
մինչեւ 400ի կը հանէ ասոնց թիւը»։ «Բաց աստի  
այսպիսիք (նուաճ) գտնուած են ի Տիրապէքիւր եւ  
վան խաւրուած են՝ հոն ապստամբներու դէմ  
կռուին մէջ գործածուելու»։ Այս վերջին պարա-  
գան կը հասկընանք եւ կը լուսաւորէ թէ ինչ էին  
այն «նուաճներու գիւտերը»։ Դժբախտաբար շատ  
ուշ պիտի զրուէր նաեւ այս Դեսպանատնէն, երբ  
Չմիւռնիոյ հայութեան տարագրումը կ'ուզուէր ի  
գլուխ հանել, ուստի հոն ալ «կը գտնուէին» զէնքեր  
եւ ունեւեր, նոյն իսկ Բիւհլման դեսպանէն թէ  
«Տարբերութեանց այս պարբերականը — իբր թէ զէնքեր  
եւ ունեւեր գտնուած ըլլան հայ գերեզմանատան մը  
մէջ — Բոն-Ռոն իշխանութեանց այսպիսի պարբերա-  
կանը — որքէն Ժամօթ Բեքին (Inventar) ին վեր-  
բերէ» (Թ. 307, թուականաւ 17 Նոյ. 1916)։ —  
Անկարելի է մի առ մի բացատրել մնացեալ մէկը  
միւսէ թուեալից տեղեկութեանց ստույթիւններն  
կամ գոնէ տարապալման չափազանցութիւնները։  
Բաւական է միայն հարեւանցի յիշել թէ ի զուր չէ  
չեշտուած «արեւելեան դաւաճներ» գրելով «Նոյն  
իսկ Հայերը կը խոստովանին թէ արեւելեան դաւա-  
ճաց (— կարնոյ) որուն մասին էր խնդիրը —) հայ  
բնակչութիւնը զէնք ունի. իբր թէ այս զէնքերը պիտի  
ծառայեն Բորաց եւ այլ խուժանի աւազակային  
յարձակմանց դէմ պաշտպանելու. ինչպէս Բոն-Ռոն  
թէ ասոնք էական մասամբ հոն հաւարուած են  
արդէն երկար ժամանակէ վեր հայ յեղափոխական  
կոմիտէներու ձեռքը։ — Իշխանութիւնը (— թուրքը)  
իբր ապահով կ'ընդունին թէ Զէնքերն չէին ալ  
օտար սահմաններ կառավարութեան դէմ զինեալ  
դիմադրութեան զրգուած են»։ — (Բայց Դեսպա-  
նին ծանօթ էր երկար տեղեկագիր մը Հալէպի  
հիւպատոսէն, որ իրենց այլազգ կը պատմէր,  
Հմմտ. Թ. 25, թուականաւ 12 Ապրիլ)։ — «Զի  
կրնար ուրացուիլ թէ հայկական շարժումը վերջին  
շաբաթներու մէջ պայթեցաւ ինչպէս Դիմադրութեան  
է, որ պայթեցաւ որոշած է կառավարութեան ծննդ  
ինչպէս Բեքի (Repressivmassregel) յետո՛ւ ասիւ-  
լան»։ — (կարճ խօսքով՝ յանցաւորը հայն է. կառա-  
վարութիւնն իրաւունք ունի ուղղած ընելու)։  
— «Չանգուածային ձերբակալութիւններ հոս  
(— Ի Կ. Պ., Հմմտ. Թ. 38, որ ուրիշ բան կ'ըսէր —)  
եւ դուրսերը, ինչպէս օրինակի համար ի Կարէն, ուր  
վալին ինչպէս հայ դատարանութեան մ'ապացոյց-  
ները յետո՛ւ ասիւլան (— բայց Հմմտ. հիւպատոսին  
գրածները զոր յիշեցինք եւ պիտի յիշենք —),

յԱյնթապ եւն, ուղղուած են կոմիտէներու դէմ,  
որոնք այս կերպով իրենց առաջնորդներէն կը  
զերկուին, զլուսաւորաբար «Դաշնակցութիւն» կող-  
մակցութեան դէմ։ — Հոս մայրաքաղաքիս մէջ  
քանի մ'որ յառաջ ամբողջ ժողովրդեան հրաման  
տրուեցաւ, իւր ունեցած ամէն կարգի զէնք յանձ-  
նելու։ — Նկատելով այն բոլոր-նիւնը, որ Կար-  
էն Դաշնակցութեան ժողովրդեան, նիւստիւնի պիտի  
ըլլան հարապալման-նիւնը ընդդէմ խաղաղ տարր-  
ներու եւ անկարգ-նիւնը (— այսինքն՝ կոտորած  
եւ կողոպուտ —) որքէն իշխանութեանց կողմէ։ Բայց  
հակառակ տիրող այն-այն դաշնակցութեանց՝ ցայսօր  
հարապալման չէ եղած ոչ ի Զէնթուն, ոչ ի Մարաշ,  
ոչ յԱյնթապ եւ ոչ ի Կարին, եւ կառավարու-  
թեան կարելի պիտի ըլլայ անշուշտ նաեւ ապա-  
գային՝ ասոնց առջեւ առնուել, վաճառել»։ —  
Վերջին պարբերութիւնըս պատկն են այս յիշատա-  
կագրին, որ կարծես թուրք պաշտօնարան մը շա-  
րագրուած ըլլայ։ Եթէ Դեսպանն ուղած էր ասով  
ի Բերլին մտքերը պատրաստել զայնք կոտորածի  
ընթաց, ասկէ լաւ չէր կրնար գրել։ «Մահմետա-  
կան ժողովրդեան զրգուածութիւն», «ստորին իշխա-  
նութեանց անկարգութիւնը», կառավարութիւն  
մ'որ «կ'արգելու» (այսինքն՝ ծածուկ կը նիւթէ)  
— կոտորածի այս ծրագիրը շատ քաջածանօթ է  
Համիտեան օրերէն ի վեր, բայց գոնէ չէր սպա-  
սուէր՝ դեսպանի մը գրչէն, որ ի վերջոյ կատարած-  
ներու կանխող չքմեղութեան մ'ամէն երեւոյթ  
ունի։ Շատ պիտի չանցնէր վաւերագրիս ամէն այս  
մտայնութեանց պտուղը պիտի երեւար։ Թուրք  
կառավարութիւնը, ապահով իւր անարգել յա-  
ջողութեան վրայ, այս անգամ բոլորովին բաց  
երեսով պիտի գործադրէր իւր դիւական ծրագիրը.  
Դեսպանատնը կրնար այնուհետեւ անպտուղ  
բողբել՝ որչափ ուզէր։ Այնուհետեւ ի զուր էին  
հիւպատոսներուն ճշգրտմանը եւ հերքումները։  
Կարնոյ հիւպատոսը զուր կը գրէր թէ տարագրու-  
թեան համար բերուած «զինուորական նկատու-  
մանը» գոյութիւն չունին, եւ թէ «զլուսաւորաբար  
կանայ» ու «որչափ» կ'արտաքսուին, թէ «այս տեղոյ  
Հայերուն առաջնութեան մը ապաւել չէ», եւ «ան-  
գոնի ատարանայ այս կարգադրութիւնն առնու-  
ման է» (Թ. 53)։ Ի զուր պիտի նկարագրէր «տա-  
րագրեալ Հայոց զբոս-բեկ ընդ-առ-նիւնը», եւ  
թէ արդէն «հազարներով բանակած են կանայք  
ու աղայք» առնուց կերպով ըրաւքին շուրջը. թէ  
ասի «անկարգաւ ատարդ է (18 Մայիս, Թ. 59)։  
Դեսպանը միշտ «հասկանալի» կը գտնէր կառա-  
վարութեան այս «նախադրութեան միջոցները»,  
«որոնցմէ պարագայէն ինչ նաեւ խաղաղ ժողո-  
վուրդը»։ Իրեն համար կարեւոր էր թուրքաց «մեկ-  
նելի յուզումն» եւ բնականապէս Հայոց՝ «բազմա-  
պիսի զրգուածութիւնը» (Provokation, 19 Մայիս,  
Թ. 61)։ Այս վերջին կէտերու մասին յետոյ։  
Անցնինք աւելի տխրագոյնին։

Թուրք կառավարութիւնն արդէն կը պատ-  
րաստէր Հայոց ընդհանուր տեղահանութիւնը։  
Հրատարակուած էր 1915 տարւոյ 27 Մայիսի  
«Օրէնդը», որով զինուորական իշխանութեանց  
խաղաղութիւն կը տրուէր նաեւ իսկ «կոտորածի հա-



մար ամբողջ «քաղաքներու եւ գիւղերու բնակչու-  
թիւնը» տեղահանել. ապա ցոյց կամ դատ՝ պետք  
չկար (Հմմտ. Թ. 71): Էնվէր փութացած էր Գեա-  
պանատուն հաւանութիւնն առնելու եւ համա-  
նօտիւ պարզած իւր ծրագիրը: Գեապանը կը գրէ.  
«Հայ լրանութեան առջեւ թումը կանգնելու եւ  
(ապագային) նորանոր շէնքերու հարմարե-  
լեանց առջեւ ինքեան առելու համար, Էնվէր փաշա  
հարգել է, օգտուելով պարտաւորութեան — քաղաքի —  
վճարին, մեծ թուով հայ դպրոցները փակել, հայերէն  
ընթացիկներն ալ փակել (— ի հարկէ՝ գաղտնի  
ըլլալու էր կոտորածի եւն գործադրութիւնը —),  
հայերէն ինքները խօսեցին, եւ արդի ապստամբ  
կենդաններէն մէկն էր Էնվէրը ընդհանրապէս Սիւլ-  
էրէի փաշայի իրեն խօսեցողութեանը (— «Էն-  
վէրէն» —) — Էնվէրը գիտնալով ալ իրեն  
ծանրութիւնը, նաեւ Գերմանիոյ համբաւին հա-  
մար — թէ «այս թուրքական միջոցները բնակա-  
նապէս ամբողջ թշնամի աշխարհի մէջ նորէն մեծ  
յուզում պիտի պատճառեն եւ նաեւ մեզի գէտ  
պիտի շահագործուին» — չէր դանդաղեր հաւանիլ.  
Եւ գրել թէ «Այս միջոցներն անշուշտ մեծ  
խտութիւն են հայ ժողովրդեան համար: Բայց  
իմ կարծեցով, մենք զստիկ ըստ յետեւին ինչ-  
եղանակով, բայց «իշխան» պէտք է լինի: Ուստի  
պատմանի կողմէն տաճուած հայկական  
գրգռութիւնը (Wühlarbeit) այնպիսի չափեր ա-  
ռած է որ կը սպառնայ թուրքիոյ գոյութեան»:  
Ասի գրող Կեապանը քիտի որ բոլոր հայ պրերը  
թուրք բանակի մէջ տարապարհիկ աշխատութեանց  
կը գործածուէին. երկրին մէջ միայն ձերբ, Է-  
նվէրի փաշայի կային: Կ'աւարտէ. «Կը խնդրեմ  
Դր. Լէպսիուսի եւ Գերմանահայ Ընկերութեան  
ըստ պատշաճի տեղեկութիւն տրուի թէ յե-  
շտաւ Էնվէրը իր քաղաքներէն առնալով Էն-  
վէրի փաշայի օգտին եւ Էնվէրի փաշայի օգտին  
առնելով: Կարնոյ, Ատանայի, Հալէպի, Մո-  
սուլի, Պաղատի հիւսկատոսարանաց քաղաքներէն  
դեղիկացիներն» (31 Մայիս 1915, Թ. 72): —  
Էնվէրը տարագրութիւնն ու կոտորածը կրնար  
սկսիլ:

Թողութեան այն խնդիրը թէ Գեապանը ինչ  
հասկացած էր (— կամ աւելի լաւ՝ թէ առ հա-  
տարակ որեւէ բան հասկացած էր —) «ապստամբ  
կենդաններու» մասին<sup>1</sup>. քանի որ Այն արդէն  
Ռուսաց ձեռքն էր, եւ ուրիշ որեւէ տեղ «ապ-  
ստամբութիւն» չկար: Բայց թուրքերը գիտէին ինչ  
որ կ'ուզէին: Եւ ալ մէկ անգամով կը ծաւալէր  
հսկայ տարագրութիւնն՝ անլուր կոտորածներով:  
Մամուլականութեան Երկրակայ արեւմտեւ կ'ողողէր, զո-  
հերութիւն մինչեւ 20.000 հաշուելով (Հմմտ.  
Թ. 84, 104, 129). տեղի կ'ունենար Կամախի  
կրճին այն ահաւոր սպանդանոցը (10—14 Յունիսի),  
որուն կը մասնակցէր նաեւ կանոնաւոր բանակը, եւ  
ուր խողովակները թիւր կը հասնէր 20.000—25.000,

<sup>1</sup> Հմմտ. Լէպսիուս, էջ XXI—III: Այս տեղւոյ  
մեկնարկութեան պիտի այլ կէտերը հաւանական չեն  
երեւար մեզի:

մեծաւ մասամբ կանայք ու տղայք (այս մասին տկար  
արձագանքներ էին Կարնոյ հիւսկատոսին լսած-  
ները՝ Թ. 84, 104, բայց Հմմտ. Թ. 129): Իսկ  
Տիգրանակերտի նահանգին մէջ ուղղակի «քրիս-  
տոնէութեան դէմ հալածանք» սկսած էր ամենայն  
կատարութեամբ (Հմմտ. Թ. 78, 80, թուականաւ  
10—13 Յունիս, եւ ուրիշներ): Անշուշտ իբր  
մեկուկէս ամիս ետքը Գեապանն այլ եւս պիտի  
չհաւատար «միայն զինուորական նկատումները»  
իր պատճառ տարագրութեանց եւ կոտորածնե-  
րու. եւ գիտէր թալաւթի «անվերապահօրէն»  
խօսածը զոր յիշեցինք վերը (17 Յունիս, Թ. 81):  
Անի բնականապէս չի կրնար չբռնել կոտորած-  
ները, բայց դարմանը զուր կը փնտռէր «տեղական  
իշխանութիւնը» յանցաւոր բռնելով (Հմմտ.  
Թ. 88 եւն): Եւ վերջապէս այլ եւս իրերու բուն  
ճշմարտութիւնը հասկըցած կ'երեւայ, գոնէ երբ  
կը գրէ. «Հայ ժողովրդեան առջեւ եւ բնակա-  
նային փաշայի մինչեւ իբր 14 օր յառաջ սահմանա-  
փակուած էր պատերազմի արեւելեան ճիւղերէն  
բացի Գերմանիոյ նահանգներէն եւ Ատանայի նահանգին  
առնել չէր շրջանաւարտ մասին: Բայց անկէ վեր  
Դուռն որոշած է՝ նոյն միջոցը տարածել նաեւ  
Տրապիզոնի, Մոսուլի, Մալաթիայի, Սիւլի (— Սարբերգ)  
եւ Սեբասթիայի նահանգներուն վրայ, եւ սկսած է  
գործադրութիւնը, թէեւ այս աշխարհամասերն  
առ այժմ ինչպէս որդաւանաց պատերազմի փոխ  
Այս պարագան եւ այն կերպն, որով այս բնակա-  
նային թուրք կը գործադրուի, կը ցուցնեն թէ  
Կառավարութիւնն իր օգտին ապագային հայ  
ընդհանրութեանը (Memorandum) ներկայա-  
ցնել թուրք կառավարութեան (7 Յունիս, Թ. 106):

Կարեւորագոյնն է ուրեմն այս բողոքագիրը,  
Գերմանիոյ այս առաջին պաշտօնական քայլը, որ  
բնականապէս գաղղիներէն լեզուաւ է, եւ կը կրէ  
4 Յունիս 1915 թուականը (Լէպս., էջ 96—97):  
Գերմանաբար լիակատար հիւսկատութիւն միայն  
կրնայ ունենալ ամէն ընթերցող: Ահա ասոր  
սկզբնաւորութիւնն, որ էական մասն է. «Արեւելեան  
Ասիայի նահանգներուն հայ ժողովրդեան դէմ  
Կայս. Կառավարութեան վճռած ճշմարտ  
Գերմանիոյ ինքնապատշաճ ընթացիկ Կառավարութեան  
օգտին: Այս նկատմամբ Գերմ. Կառավարութեան  
դիմացի Կառավարութեան իր համայնական այն միջոց-  
ներէն է, որ, զորոնք Բալթիկի Գերմ. Կառավարութեան  
օգտին այն պատերազմից, զորոնք Համայնա-  
նային Կառավարութեան իրեն ուղղած էին վերջերս՝ թուր-  
քիոյ մէջ Հայոց հանդէպ գործուած կարծեցեալ  
խաբարներէն Կառավարութեան: Կը բաւէ նոյն իսկ  
այսչափ: Գերմանիա «օրինաւոր պաշտպանութիւն»  
կը ծանշնար ահաւոր Երեւան, պաշտպան կը կանգ-  
նէր ռազմագործ վոհմակին՝ Անդղիոյ, Գաղղիոյ եւ  
Ռուսիոյ հաւաքական բողոքին գէտ, եւ համաձայն  
էր թուրքիոյ տուած մեկնութեան (28 Մայիս), որ



լրբարար կ'որանար եւ «ներքին խնդիր» հռչակած էր իւր ըրածները, որոնք «հարձեցեալ» խփագու-թիւնք էին: Պէտք չկայ շարունակել. մնացեալն այլ եւս օգուտ չէր կրնար ունենալ: Անշուշտ կը յիշուէին քանի մը տողով «կոտորածներ եւ կողոպուտներ», բայց յանցաւորը չէր թուրք կառաւարութիւնն, այլ «տեղական իշխանութիւնն է զի 5-ին ինչ եղած որքէնէն — այս հարձի պարտաւորութիւնը, որոնք ցաւալի են ամէն տեսակէտներով» եւն: Մնացեալը բարի խրատներ էին, եւ երեք առաջարկներ, զորոնք «կը խորհի» դեպքանատուներ եւ «կը խնդրէ»: Ասիթ կ'ըլլայ յետոյ մանրամասնել:

Այժմ հասկանալի է թէ ինչու թուրքերն որեւէ կարեւորութիւն չտուին այս եւ յաջորդ բոլոր բողոքներուն, զորոնք ներկայացուցին յաջորդող Գեապանները, որոնք վանդէնհայ մը չէին: Տարբեր գոյն ունի այսպէս իշխան Հոհենլոհէի գաղղ. լեզուաւ պաշտօնական երկրորդ յուշագիրը՝ Օգոստ. 9-ին (համա. թ. 136 եւն): Բայց ի զուր էր. որովհետեւ վանդէնհայ մը նաեւ իբր բողոքող թուրքերու ձեռք տուած էր այնպիսի դիւանագիտական զէնք մը, զոր անոնք երախտագիտաբար չմոռցան յիշել, երբ բարեհաճեցան՝ իրենց արիւնալից գործն էպէս աւարտելէն ետքը՝ պատասխան մը տալ: Այս պատասխանը՝ 22 Գեկտ. 1915 թուականաւ (թ. 218, Լէպս. էջ 210—211) նոյնպէս գաղղ. լեզուաւ, կը կրկնէր վանդէնհայ մեան տեսութիւնները, մանաւանդ անոր «3 Եռլին յուշագրին» խօսքերն իբր «Լուսնային հաւատարմութիւն» թուրք «տեղական իշխանութիւնն»: Միով բանիւ այն հռչակելով «հայ ժողովրդեան դեմ առնուած միջոցները երկրին ներքին իշխանութիւնն փորձէր»՝ «չեն կրնար նիւթ ըլլալ դիւանագիտական քայլերու» նաեւ դաշնակիցներէ. եւ աւելի յառաջ ալ երթալով նոյն իսկ գերմ. շահերու «մասնաց պատասխանատուութիւնը»՝ «կը մերժէ զայն». եւ թէ «օտար (գերմ. եւն) հպատակներն ալ պէտք են հպատակիլ օսմ. օրինացը: Ասի ոչ միակ պատակն էր՝ զոր թուրքերը կու տային գերմ. դիւանագիտութեան. յիշատակարաններու մէջ մէկէ աւելի օրինակներ կան: Այսպէս հակառակ Գերմանիոյ բազմաթիւ դիմումներու՝ նոյն թուրքերն են որ միշտ կը տարածէին թէ բուն «Գերմանացիք կոտորածն ուղած ըլլան» (համա. թ. 133, 136, 182, 185, 196, 209—210 եւն):

4. Բոնի իսլամացում-վերջնական ընաճնուն: Թուրքերու լրբութեան եւ իրերուն բուն պատճառն, որ արդէն ակնյայտնի է, կը բացատրէ նոյն ինքն գերմ. դեպքանը՝ կոմս Մետերնիչ, լաւագոյն դեպքաններէն մին, այն ժամանակ՝ երբ գլխաւոր խնդիրն էր Պոլսոյ հայութիւնն ազատել արդէն սկսող տարագրութեան վտանգէն: Ասի իրօք յաջողեցաւ (համա. 207—216)<sup>1</sup>, ինչպէս աւելի ուշ

նաեւ Չմուռնիոյ (թ. 306—308). եւ դարձեալ՝ այս անգամ շատ գոյղն մասամբ — քանի որ արդէն շատ ուշ ալ սկսած էր — բողոքական եւ կաթոլիկեայ Հայոց գոնէ մնացորդներուն պաշտպանութեան խնդիրը, եւ նման քանի մը կէտեր, որոնք դիւանագիտական յաջողութիւններ էին: Այլուստ ամբողջ ժամանակին համար՝ տարագրութեան սկզբէն մինչեւ հայութեան բնաջնջման աւարտիլը՝ կարծեն Մետերնիչի այս ճշմարտագոյն խօսքերը՝ «Բողոքներն օգուտ չունին, եւ թուրքական այն խնդիրները, իբր թէ նոր տարագրութիւնք տեղի պիտի չունենան, անբխէ եւ... Եթէ անգլիական արեւելի խնդիրն միջոցէն անհրաժեշտ է... Եթէ չեն որոշուին պարտաւորութիւնք ինչ և մարշալիէ հասարակարգին քայլեր անելու, այն ատեն ուրիշ բան չի մնար՝ բայց եթէ անհրաժեշտ աղարկել Բողոքներով, որոնք աւելի կը վատթարացնեն քան թէ կ'օգնեն, հանդիսարար» ըլլալ թէ ինչպէս մեր դաշնակիցը ինչ շահունքէն խորհած ընէ» (7 Գեկտ. 1915, թ. 209): Եւ անի շարունակեց, եւ աւելին ալ բրաւ: Եթէ Թալաւթ տարագրութեամբ եւ կոտորածներով կը կարծէր թէ նպատակին հասած է, որովհետեւ «Հայկական խնդիրն այլ եւս գոյութիւն չունի» (համա. թ. 157, 160, արդէն թուականաւ 31 Օգ. 1915) Էնվէր այս կարծիքէն չէր: Ընդհակառակն անի արդէն կանուխէն կը յայտնէր թուրք ծրագրին էական միւս մասը՝ Հայերը (այսինքն՝ մնացորդները) ցրուել ամբողջ երկրին վրայ այնպէս, որ անգլիական երկրին Բողոքներէն հետ յաւելուէր «տեղական» (6 Օգ. թ. 131): Եւ կը սկսի տարագրելուց հէք մնացորդներուն վրայ ալ ամէն կարգի բռնութիւն, չմոռնալով նաեւ զանգուածային տեղափոխութիւններ՝ փճացնելու նպատակաւ եւ նոյնպէս զանգուածային կոտորածներ հազիւ որեւէ կերպով դադար մը գտած թշուառներուն, որոնք արդէն բիւրաւորներով կը մեռնէին սովամահութեամբ եւ համաճարակներով: Կոտորածները հոս ալ նուազ ահաւոր չեն եղած, օրինակի համար Ռաս-ու Այնի տարագրելոց (համա. թ. 250, 260, 287, 297—298 եւն), Տէր-Չօրի տարագրելոց կրկին պարտման ատեն (համա. թ. 260, 345 եւն) մինչեւ Մոսուլի շրջակայքը (համա. թ. 190, 263՝ յաւ. 4, 297—298 եւն): Չէին պակսիր ի հարկէ տարագրութիւնք այն տեղերու ալ, ուր որեւէ կերպով Հայոց մնացորդներ կային (համա. 1916ի սկզբէն իսկ՝ թ. 225, 229 եւն եւն, յաւ. 269—275, 282, 287 եւն): Բայց որ ի մասնաւորի խոնարհեցուցումն էր գերմ. կառավարութեան համար՝ ամէն թափով սկսող բանէ իշխանութիւնն է, զոր 1916—1918 տարիներու մէջ այնպէս յաճախ նշանակել ստիպուած են փաստաթղթերու: Մահմետականացում անշուշտ կար սկզբէն ալ, բայց՝ ինչպէս գերմ. դեպքանատան մէկ տեղեկագիրը կը ցուցնէ, «մեծ

<sup>1</sup> Սակայն Կ. Պոլսէն ալ ծածուկ տարագրուած էին գոնէ 10.000 հոգի (թ. 206, իսկ Մետերնիչ մինչեւ անգամ 30.000 հոգի կ'ըսէ (թ. 209) — Կ. Պոլսոյ նշանաւոր մասնաւորականաց (Չօրագ. Վարդգէս, Արմենի, Խաժակ եւն) տարագրութեան մասին համա. թ. 38, 83, 103, 106, 108, 119—120, 179, 258 եւն:

<sup>1</sup> Լէպսիուս (p. IX) ընդհանուր Տարագրութեան շրջանը մինչեւ անոր առժամանակեայ աւարտը մը կը գծէ 20/24 Ապրիլ 1915 մինչեւ նոյն տարեց Գեկտ., եւ կը յաջորդէ՝ Հայ ազգի մնացորդաց բոնի իսլամացման եւ վերջնական բնաջնջման շրջանը՝ Գեկտ. 1915 մինչեւ, Հոկտ. 1918:







ներու բռնի իսլամացումն ամեն խտուրթեամբ կը շարունակուէր: Առանց իրական արդեանց էր նաեւ պաշտօնական բողոքն, որ իսլամացմանց մասին կատարուեցաւ եւ որուն գաղղ. բնագիրը 4 Յունուար 1917 թուականը կը կրէ (Թ. 311, 1էպս., էջ 313—314): Խալիլ պէյ կը խոստանար դադարեցնել բռնութիւնը, բայց կ'ըսէր «Իսլամացածներուն արդէն այժմ քրիստոնէական կրօնից վերադառնալու թող տալը՝ պարզ-ճէ եւ ոչ գործ-նալն, որովհետեւ ասի նոր դարձեր—թիւններ էին հետեւնին ինչ-որ հակա-պատերազմէն ետքն ասի կրնայ կարելի ըլլալ, եւն (Թ. 311, 312): Այս էր տեսլար իրականութիւնը: Եւ այն վայրկեանին համար, երբ գերմ. փաստաթղթերը կը դադրէին, կրնայ բռնի իսլամացմանց համար իբր վերջաբան գործիլ. «Սեւ ծովէ մինչեւ Ասորիք բռնութիւնը ընկած է, եկեղեցիները գործնաւոր, Գորդները դարձան քանդակ, Կոնստանդնուպոլսէն մինչեւ Կիսարեակէն (Lovanthe) քանի մը քաղաք ի բաց առեալ, ամբողջ Անտաթիա իսլամացած է: Տոմարներու մէջ բռնութիւնն անուանէ ընկած էն է մահմեդական ունեւորութիւնը գործնաւորութիւնը:»

2 1էպս., էջ XXXVII: — Բողոքական եւ կաթոլիկեայ Հայոց միճակին մասին՝ հմմտ. յատկապէս Թ. 354, 356 եւ 366: Պէրճիս՝ որ կաթոլիկեայ Հայոց միաբնակներու միճակացոյց ընէ է, լատտես գոյն մ'ունի. որովհետեւ կը նշանակէր՝ ա) Տեղը միացած 16.360 անձ (21 եկեղեցական, 24 Քրիստոնէական): — Բ) Տարեգումը՝ 13.050 (եկեղեցական՝ 37, Քրիստոնէական՝ 40, 590 (եկեղեցական՝ 99, Քրիստոնէական՝ 56), ամբողջական կաթոլիկեայ Հայոց նախկին թիւն ըլլալով 70.000 (եկեղեցական 157, Քրիստոնէական 128): Այս հաշիւը թերթեան կաթոլիկոսի կողմէն տրուած է գերմ. դեսպանատան 1917 Գեկտեմբերին: Այս տեղեկութեան կը կցէր այն ժամանակի գերմ. դեսպանը կոմս Bernstorff հետեւեալ դիտողութիւնները. «Կորուսելուց մէջ կրնայ թէեւ շատ գոյզն առհասարակ թիւ մ'ըլլաւ անոնց, որոնք ցայսօր տակաւին պահուցուած են կամ իսլամութեան գործած են. ուրիշ մասի մը յաջողած ըլլալու է Ռուսաստան կամ Պարսկաստան փախչիլ: Բամենայն դէպս մեծագոյն մասին համար ընդունելու ենք թէ հիւանդութեամբ ու զգանքներով եւ սպանութեամբ (բռնաբար) մեռած են: Ամեն աւելի կրած են հասարակութիւնը՝ Տարապետի, Տրապիզոն, Սեբաստիա, Եւֆրատ, Խարբեր, Կեսարիա, Մուշ եւ Մալաթիա: Դարձեալ բոլոր տարագրեալը՝ տարագրութեան հետ կցուած ստացուածոց բռնադատութիւններով՝ կորսնցուցած են իրենց ամեն սեպհականութիւնն ու ստացուածքը (16 Գեկտ. 1917, Թ. 366): — Կարծեմք՝ այս ամէնը շատ լատտես գոյն ունի: Թողունք Մարտին, Թեւ-Արմեն եւ նման տեղեաց բնակչութիւնները, Կարնոյ ալ տարագրելուց միացողը գոյզն թիւ մը կը կազմեն (տես յետոյ). եւ առհասարակ ի բաց առնելու է այն 16.360 շտապագրեալքն, որոնք Կ. Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ եւ քանի մը տեղերու թիւն է. մնացեալն ահաւոր թիւ մըն է: Խնդիր չկայ՝ 40.000 մեռածներն են, իսկ 13.050ը տարագրեալքն՝ որ տակաւին կենդանի կ'ըստին: Բայց որչափ մնացած է ցայսօր անոնցմէ՝ — Բողոքական համայնքին մասին կը գրուի՝ «Սեւ ծովէ մինչեւ Ասորիք աւերաբերութեանց մէջ, Բողոքական համայնքները ընկած են: Քարոզիչները, քանի մը հօգոյ բացառութեամբ (թերեւս 4 կամ 5), սպանուած են: Մատուռներն ու գայրոցները յափշտակուած, պղծուած կամ քանդուած:»

5. «Զինուորական պատճառներ» նաեւ ի Գերմանիա: — Արդիւնքն ու պատճառը հոս ալ նոյն էին՝ ինչպէս նախընթաց շրջանին: Գիմում ու բողոք չէր պակսեր, բայց ասոնց մասին կ'արժէր Մետերնիհիս այն խօսքը, զոր յիշեցինք: «Զինուորական պատճառները» գերիշխող էին ի Բերլին, եթէ նաեւ ամբողջ ազգ մը ջնջուէր եւ սկսած ըլլար միւս քրիստոնէայ ազգերու ալ ջնջումը: Հաւաքմանս մէջ առնուած է գոնէ հաստ մ'այն կարգի յայտարարութեանց, որոնք իրերը լիովին կը լուսաւորեն: Գերմ. խորհրդարանի մէկ յանձնաժողովին նստի մը մէջ (29 Սեպտ. 1916) պետական քարտուղարն (Եակով) յայտարարած էր, ի հարկէ չափազանցութիւններով՝ ունկնդրաց վրայ ազդելու համար: «Հայկական խնդրոյ մէջ ի սկզբանէ իսկ ազդեցիկ բողոքներ բարձած ենք Դրան առջեւ» (— հմմտ. սակայն Վալդեմար): Թերեւս յետոյ պատերազմէն ետքը, երբ մեր դիրքն այլ եւս այնպէս գործնալ չըլլաւ՝ ինչպէս այսօր, մեր ամբողջ բանակցութիւնները հրատարակելը (— այժմ՝ 1էպս. սիւնսի այս գործը): Կրնամ ձեզի մտերմօրէն պատմել, թէ մեր Գեկտեմբերն այնչափ յառաջ գալով է որ մեծ վերելքն է՝ չէր բերէր նախաբանն ուղղիկ շարժումը: Իւր գործունէութեան առաջին երեք ամիսներէն ետքը յիշեալ նախաբանը բաժնէն թէ Գեկտեմբերն թէ ուրիշ ընկու բան չունի, բայց միայն միշտ Հայոց խնդրով շփուելով յանձնարարելով: Կը յիշէ «նոր արտունջները, թէ հայկական որբանոցները կը լուծուին, հայ աղջիկները՝ հարեմները եւ մանչերը թուրք որբանոցները կը տարուին եւ կը բռնադատուին՝ մահմեդական ըլլալու եւ կ'ըսէ թէ այս մասին անձամբ այժմ այստեղ գտնուող թուրք Արտաքին գործոց նախարարին ծանր ազդարարութիւններ ըրի, այսինքն՝ «մատնանիշ ըրի թէ այս իրերը ոչ միայն խորհրդաւոր» (°) համար, այլ նաեւ մեզի համար չափազանց տհաճոյ են եւ մենք ստիպուած ենք ստիպողաբար խնդրել, որ միջոցներ գործեն՝ որ այս մասին դարման տարուի: — Բռնի իսլամացումը թուրքերու համար «տհաճոյ», — ահա նորանշան մտածում մը. եւ երբ խնդիրը մնայ թէ թուրքերը «գարման» տանին, այլ եւս որոշ է արդիւնքը: Բայց կարեւորն այս չէ, այլ հետեւեալը. «Կրնամ միայն բռնութիւնը ընդ ընդ են, ինչ որ կ'ընային» (°): Վերջին միջոցն՝ որ մեզի կը մնար, պիտի ըլլար թուրքի մէջ մեր դիրքը:

Եւ այն Գերմ. Կոմիտէի մէջ, եւ հինգ համայնքներու մօտ, Գորդը՝ Բրիտանիայ, Մալաթիոյ Կորուսնոյ վարիւր բողոքական եւ կաթոլիկեայ Հայոց իբր թէ ուրոյն պաշտպանութիւնը խաբեպատի կ'ըսէ. «Մեծաւ մասամբ կը խափանուէր այն, մինչեւ որ բողոքական այրերը սպանուէին, եւ նաեւ կանանց ու աղջ համար հազիւ թէ գործնական նշանակութիւն ունեցաւ» (26 Մարտ 1917, Թ. 256): Ասի կ'արժէ կաթոլիկեայ Հայոց համար ալ: Կարնոյ եւ մերձակայ գաւառաց տարագրութեան համար արդէն որեւէ տարբերութիւն չէր եղած: Այս խնդիրը կը տեսնէր:

1 Բնորոշ են՝ ազգի մը օրհասի օրերուն համար՝ այս խօսքերը: Գեկտեմբերն է Մետերնիհիս, որուն դեսպանութեան ժամանակը առեց 15 Նոյեմբ. 1915 մինչեւ 3 Հոկտ. 1916: այսինքն ուրեմն Եակովի ծառէս ետքն այլ եւս պաշտօնէ ելաւ:



նախորդները բեկնել: Բայց կը հասկընար թէ մենք այսպիսի որոշում մ'ընել չենք կրնար: Հայոց մեծեր, որչափ ալ շուրջ մարտահրաշխան րեւոյթով անոնք վերջէն իրարմէն, վեր եւ մեր որդիքն ու եղբարքն, որոնք իրենց թանկագին արիւնը ծանր պատերազմներու մէջ թափել կը ստիպուին եւ որոնք մեզի հետ ընդհանուր ժառանգութեան պէտքերը: Որովհետեւ ընդհանուր մեզի եւս ծառայողները կը մարտնչեն հարաւարեւելեան կողմէն: Ինչի հետ համամիտ պիտի ըլլար թէ մենք չենք կրնար այնչափ յառաջ երթալ որ լուծենք դաշնագրութիւնն այն ընդհանուր, զորոնք ստորագրելու համար ինչքան տեղի ունեցաւ: Բայց միայն որոշ թուով սպայ ու զօրավար, մինչեւ Պուլկարիոյ պատերազմի մասնակցիլը: այնպէս որ «1915 Հոկտեմբերէ ետքը միայն մեծ թուով գերմ. զինուորներ եւ այն՝ զինուորաբար Տարտանէլի պաշտպանութեան համար թուրքիա եկած են: Անտաղիոյ ներսերն, ի բաց առեալ առանձնական սպայքն՝ որոնք թուրք վերին հրամանատարութեանց ենթարկուած էին, ընդհանրապէս չկային գերմ. զինուորին: Բայց այլ եւս այսպէս չէր յետոյ. եւ թուրքիա շատոնց ընկճուած կ'ըլլար՝ եթէ գերմ. զօրամասերը չպատսպարէին անոր ծախսները՝ ամէն կարգի աջակցութեամբ: Ասիական էր. բայց գիւրդին չէր բռնել նաեւ այնուհետեւ, երբ ազգի մը վերջին թշուառ մնացորդներն ալ անհետ կ'ըլլային, այն ծայրայեղ փափկանկատութիւնը՝ զոր Գերմանիա ցոյց կու տար թուրքիոյ, ինչպէս Եսկովի վերջին նախագահութիւնն ալ կը վկայէ: Եւ ինչպէս մեկնել այն հակասութիւնը. հոս դիմում ու բողոք, հոն անընդհատ չքմեղութիւն ու գովաբանութիւն՝ գերմ. մամուլի մէջ: Գերմ. հիւպատոսները կրնային թուրք կառավարութեան ստաբոս ուրացմունքն մատնանշել՝ որոնք հիւրընկալուած էին նշանաւոր գերմ. թերթերէ (Լէպս., էջ 110 — 111 եւն.), կրնային յաճախ խնդրել որ «Ընդհանուր զինուոր մեր չէր ընդգրկուէր. միայն մեզ, որով այն տպաւորութիւնը յառաջ կու գայ թէ գերմանացիք համամիտ են» (Թ. 121 եւն.). նոյն իսկ գեսպանները կրնային խնդրել որ «յարմար ժամանակին գերմ. մամուլին մէջ մատնանիշ ըլլայ թէ մենք ամենեւին մատ չունինք թուրք կառավարութեան Հայոց դէմ ձեռք առած բռնի միջոցներուն» (Հոհենյոլտ Թ. 136) եւ թէ «դեռ է որ մեր մամուլի մէջ Հայոց դէմ հալածանք մասին յայտնուելու արդարեւ պիտի տար» (Մետերնի, Թ. 209) եւ նմաններ: Նաեւ թերթերու թղթակիցներ կրնային նոյն տեղէն գրել թէ «պէտք է վերջ տալ թուրքաց հանդէպ այն այնպէս աւելորդ շողորդութեան» (Թ. 176) եւն: Ի Բերլին բողոքովին ուրիշ ծամբայ կը բռնուէր: Ոչ միայն կ'արգիւրուէին Լէպսիուսի գործը եւ նման որեւէ հրատարակութիւնը, ուր ճիշդ մ'ըլլար ճշմարտութիւնը յերեւան բերելու, որ ի հարկէ թուրքաց սաստիկ դժգոհութիւն էր, նոյն իսկ նպատակ ընկերութիւնը չէին կրնար պայծառ գրել որբերու եւն մասին, այլ պատիպատ խօսքերով հաւաքել նպատակները, — միջոց մ'այս իսկ արգիւրուեցաւ, թէ եւ շատ քիչ ժամանակի համար, «փափկանկատութեամբ» — ընթերցողներուն խոստանալով պատերազմէ ետքը յերեւան բերել իրենք: Հայաստան յօգուած մ'անկարելի էր այն խիստ զորաբանութեան համար: Բայց երբ համակրական տող մ'իսկ անթղիւյստելի էր հանդէպ մեռնող ամբողջ ժողովուն»՝ «իրաւունք չի տար թուրք պետութեան ներքին գործոց մէջ խանութելու եւն: — Ինչ կ'ուզէ ըստի նայն իսկ գերմ. զօրավարը առեւին պիտի կրնային ընել, թող թէ այն ժամանակի ահաւոր Գերմանիա մը:

Իսկանն այս վերջին խօսքն է: Ի Բերլին կ'ուզէին սիրաշահիլ տակաւին թուրքերը, եւ դժգոհութեան առիթ չտալ: Գաշակցութեան եւ զինակցութեան լուծման մասին ըսուածներն ի հարկէ խորհրդարանական ճառերու չափազանցութիւններէն են՝ ունկնդրաց վրայ աղբւր համար: Անբաւական է թէ Գերմանիա չկարենար ուրիշ ազդեցիկ միջոց գտնել՝ մէկ միլիոն ժողովուրդեան մը ջնջումն արգիւրելու, առանց զինակցութիւնը լուծելու: Հոս ալ կ'արժէ ինչ որ կովկասայոց խնդրոյն համար գերմ. ուրիշ գեսպան մը (Bernstorff) Բերլինի արտաքին գործոց նախարարութեան կը գրէր թէ «Եթէ Հայաստանի կառավարութեան եւ բարձրագոյն հոգեւորականութեան յուսահատական կոչերն յոգնութիւն՝ անխնայ մնան, այս էին բրիտանիայ ազգին ջնջման պատճառները: Ինչպէս զի մեր ծանրագին Գերմանիոյ եւ Ամերիկոյ վրայ: Պատմութիւնը պիտի լինի որ եւ ինչպէս ընդհանուր թէ Միջին Եւրոպոյն այն երկուստեք բրիտանիայ պետութեան անկողնէն, զոնէ հոս՝ ուր ամբողջ ազգի մը գոյութեան եւ չգոյութեան խնդիրն է, իրենց կռիւն ընդհանուր է: Բռնադատել իրենց տարիւնը դաշնակցութեան (25 Օգ. 1918, Թ. 434): Առանց զինակցութիւնը լուծելու վտանգի գերմ. զօրավար մը վճռական քայլով մը — բռնութեամբ արգիւրելու — կրնար վայրկեանբար արգիւրել Ամերիկոյ սկսած տարագրութիւնը (Համա. նոյն զօրավարին տեղեկագիրը՝ Թ. 307) եւ Լէպսիուս կրնար մեղել այս կարգի գոնէ քանի մը գէպը, ի մէջն այլոց Կարնոյ հիւպատոսին, որուն տեղեկագրերն են այս հաւաքման մէջ եղածներուն ամենամեծ մասը, կատարածի մ'առջեւ առնուլ, 1,

1 Լէպս., էջ LVIII-LIX կը գրէ «Փոն Շայնբեր-Ռիչտեր (v. Scheubner-Richter) որ ի Կարլն մինչեւ Ալերթի (Werth) դալը՝ տեղւոյն հիւպատոսարանի ներկայացուցիչն էր եւ 1915 Օգոստոսի զինուորական հրամանաւ գէպ ի Մոսկու կը ճամբորդէր, անով որ իրեն հրամանն չէր տրուէր եւն. — «պայտեւ է զինուորացի հետ մերձիկ մասնակցել. արգիւրելու» որ արագութեամբ բռնակալութեան մը՝ որ կատարածի երկուստեք Բաշէնէ Եւ Մոսկուի վրէն ամրացած էր, իրեն ընկերացող թուրք սպաներէ եւ անոնց զինուորներէ կարգաւորութիւնը հրաման եկած էր տար Մոսկուէն: — Կը պատմէ թէ Գոյն մարտախախտ էր որ երբ Մոսկուէն եկաւ՝ Պաղատան այն տեղ արտաբռնածներուն եւ ի Մոսկուէն գտնուածներուն գէպ ի Եփրատ տարագրելուն արգելք եղաւ, թէ եւ Կ. Պոլսէն իրեն արգարարեցին թէ իւր վերին հրամանատարութեան»

Թիւրք»՝ «իրաւունք չի տար թուրք պետութեան ներքին գործոց մէջ խանութելու եւն: — Ինչ կ'ուզէ ըստի նայն իսկ գերմ. զօրավարը առեւին պիտի կրնային ընել, թող թէ այն ժամանակի ահաւոր Գերմանիա մը:

1 Լէպս., էջ XXVII.



